

Plaatsen van betekenis, betekenis van plaats

DOOR BRENDA MATHIJSEN

Plaats is een ogenschijnlijk simpel woord, maar heeft in werkelijkheid veel betekenissen. Wat zeggen de diverse betekenissen over begraafplaatsen? Hierover nadenken helpt bij het bezoeken, ontwerpen of herinrichten van begraafplaatsen en bij het organiseren van activiteiten.

In de sociale en geesteswetenschappen leggen onderzoekers steeds meer nadruk op de complexiteit van ruimte en plaats. Deze ruimtelijke wending biedt nieuwe inzichten voor de studie van begraafplaatsen. Geografen wijzen bijvoorbeeld op een belangrijk verschil tussen ruimte (*space*) en plaats (*place*). Ruimte is een fysieke locatie. Plaats is betekenisvolle ruimte, of specifieker: datgene wat ruimte betekenis geeft. Een huis is een ruimte, een thuis is een plaats. Plaats is dus verbonden met de individuele persoonlijkheid, biografie en sociaal-culturele identiteit van mensen. De begraafplaats is een ruimte én een plaats. Het begrip plaats kan veel verschillende betekenissen hebben, die elkaar kunnen aanvullen, overlappen en/of tegenspreken. Ik bespreek er zes: de betekenis van afbakening, de relationele, dynamische, esthetische, gereguleerde en multifunctionele betekenis.

Plaats bakent af

Geïnspireerd door het werk van de Roemeense historicus Mircea Eliade worden plaatsen, in het bijzonder religieuze of rituele plaatsen, vaak beschreven als begrensd. Ze worden onderscheiden van alledaagse profane activiteiten.

Dit zien we terug rond graven en begraafplaatsen. Mensen stellen zich de rustplaats van hun doden voor als een afgebakende locatie met een bijzondere betekenis.

Vanwege hun begrensde karakter vervullen graven en begraafplaatsen een tweeledige functie. Enerzijds is de begraafplaats een ruimte waar mensen hun doden bezoeken. Het is een laatste rustplaats. Een plaats waar mensen hun doden de laatste eer bewijzen en waar ze een praatje met hen maken. De begraafplaats wordt zo een gedenkplek, wandelpark of therapeutisch landschap. Anderzijds is de begraafplaats een plek waar mensen hun doden veilig kunnen achterlaten. Omzoomd door plantjes of een heg biedt de begraafplaats een thuis aan de doden. Zij krijgen er een fysieke én symbolische plaats toegewezen.

Voelt iedereen zich thuis op de begraafplaats? Zichtbaarheid van de verschillende bevolkingsgroepen bevordert het 'thuisgevoel'

Mensen stellen zich voor dat de doden zich binnen die afgebakende ruimte bewegen. Hoewel mensen de aan- en afwezigheid van hun overledenen ook elders kunnen ervaren, biedt de begraafplaats hier een tastbaar kader voor. Zo ontstaat er binnen de afbakening een plek voor de doden en buiten de afbakening een plek voor de levenden.

Plaats is relationeel

Begraafplaatsen verbinden. Mensen geven er uitdrukking aan relaties: met elkaar, met plaatsen, met heden en verleden, met nationale identiteit en met religieuze gemeenschappen. Zo onthult de iconografische expressie van een Spaanse vlag op een graf bijvoorbeeld

iemands oorsprong in Zuid-Europa en kan het cijfer 786, een verwijzing naar het *Bismillah* (in de naam van Allah) duiden op wortels in Zuid-Azië. Begraafplaatsen zijn een medium voor individuele en collectieve verhalen. Deze krijgen vorm tegen de achtergrond van persoonlijke, culturele, sociaaleconomische en politieke ontwikkelingen. Tegelijkertijd ontleen mensen betekenissen aan de begraafplaats. Zo hechten zij zich aan bepaalde locaties, bijvoorbeeld de geboorteplaats, en creëren zij symbolische plekken.

Plaats is dynamisch

Plaats is niet statisch, maar dynamisch. De Franse filosoof Henri Lefebvre liet zien dat plaatsen worden geleefd. Dit geldt ook voor begraafplaatsen. Ze weerspiegelen veranderende natuurlijke en sociaal-culturele ecosystemen. In Nederland zien we bijvoorbeeld hoe geloof in de loop der tijd beïnvloed wordt door ontkerkelijking en individualisering. Ook zien we de toenemende aandacht voor klimaat terug op de begraafplaats, bijvoorbeeld in natuurpercelen of op natuurbegraafplaatsen. Het karakter van begraafplaatsen reflecteert dus bredere dialogische en dialectische processen. Dit heeft nogal wat consequenties. Het beïnvloedt onder andere het gevoel dat een begraafplaats oproept of de mate van gehechtheid aan een plaats. Dit is bijvoorbeeld relevant wanneer crematie de norm wordt. De behoefte aan begraafplaatsen kan dan verminderen of zich beperken tot een specifieke groep, zoals moslims, joden of orthodoxe christenen, voor wie begraven belangrijk blijft en voor wie specifieke voorzieningen wenselijk zijn. Ook kan het cultureel erfgoed en het voortbestaan van begraafplaatsen onder druk komen te staan.

Plaats is esthetisch

Plaats is esthetisch: het appelleert aan onze zintuigen en emoties. Dit betekent dat het lichaam een sleutelplaats is voor hoe we de ruimte om ons heen ervaren. Verschillende lichamen ervaren eenzelfde plaats op verschillende manieren.

Wat je ziet en ervaart wordt beïnvloed door je intersectionele identiteit: door een unieke combinatie van factoren zoals leeftijd, gender en geslacht, door je etniciteit, ras, door je religieuze achtergrond en door je persoonlijke biografie. Dit tezamen bepaalt hoe je een begraafplaats ervaart. Zo liep ik eens over een rooms-katholieke begraafplaats in Nederland met een Italiaanse collega die opmerkte dat hij 'nog nooit zo'n protestantse begraafplaats had gezien.' Ons (belichaamd) referentiekader doet ertoe. Mensen voelen zich verbonden met een plaats wanneer deze aansluit bij

hun persoonlijke esthetiek. Dat wil zeggen: wanneer zij iets van zichzelf herkennen in een plaats. Dit werkt ook andersom: wanneer een plaats geen ruimte biedt aan de emoties, relaties of ervaringen van mensen kunnen zij zich buitengesloten voelen. Onderzoek naar Nederlanders met een migratieachtergrond heeft bijvoorbeeld laten zien dat zichtbaarheid op de begraafplaats belangrijk is. Dit maakt tastbaar dat zij hier leven, sterven en thuishoren, ook met het oog op toekomstige generaties. Begraafplaatsen bieden mensen dus de mogelijkheid om zich in existentieel

Reflectievragen

Plaats bakent af

Wat zeggen afbakening op de begraafplaats?

Wat gebeurt er als we grenzen afbreken, verplaatsen of versterken?

Plaats is relationeel

Welke verhalen worden (niet) gedeeld?

Welke relaties zie je? Met wie of wat? Van wie is deze plek?

Wat nemen mensen mee naar de begraafplaats / terug naar huis?

Plaats is dynamisch

Welke veranderingen zijn zichtbaar? Welke niet?

Welke mogelijkheden en/of uitdagingen brengen veranderingen met zich mee?

Plaats is esthetisch

Op wier zintuigen wordt geappelleerd? Wier lichamelijke verliezen we uit het oog (denk aan gender, religie, leeftijd, etniciteit, beperkingen)?

Plaats is gereguleerd

Hoe beïnvloedt (in)formele wet- en regelgeving de begraafplaats?

Wat gebeurt er als we regels versoepelen/aanscherpen/aanpassen?

Plaats is multifunctioneel

Welke functies heeft de begraafplaats? Voor wie?

Welke zijn het meest belangrijk? In de toekomst?

Reflectievragen die behulpzaam zijn bij het bezoeken, ontwerpen of herinrichten van begraafplaatsen en bij het organiseren van activiteiten. Ze nodigen uit om na te denken over de diverse, soms tegenstrijdige betekenissen van begraafplaatsen voor verschillende doelgroepen.

opzicht ruimte toe te eigenen; om plaats te maken.

Plaats is gereguleerd

Plaatsen zijn nooit neutraal. Ze worden gevormd door normen en macht. Of begraafplaatsen nu algemeen of bijzonder zijn, of dat ze een gemeentelijke, religieuze, ecologische of commerciële uitstraling hebben, ze zijn gereguleerd én reguleren. Ze stellen normatieve kaders voor begravenissen, voor het gedrag van bezoekers en voor grafbedekking.

Eenzelfde set regels kan sommige mensen insluiten, terwijl het anderen uitsluit. Strikte regels die de mate van grafbedekking beperken, passen bijvoorbeeld bij een protestantse of islamitische esthetiek, of bij een seculiere hoogopgeleide doelgroep. Tegelijkertijd benadelen deze regels mensen uit de arbeidersklasse of mensen met een rooms-katholieke of Roma achtergrond, wiens uitbundige grafbedekking een weergave is van sociale status en de zorg voor de doden.

Regels zijn praktisch en scheppen duidelijkheid, maar kunnen mensen tegelijkertijd het gevoel geven dat zij tekortschieten, veroordeeld worden, of ergens niet thuishoren. Dit geldt niet alleen voor lokale regels, maar ook voor nationale wet- en regelgeving die beïnvloed wordt door de structurele belangen van patriarchaat, sociale klasse en ras.

Plaats is multifunctioneel

Begraafplaatsen zijn multifunctioneel. Dit betekent niet alleen dat zij zelf meerdere concurrerende betekenissen en functies hebben, maar ook dat hun rol binnen de gemeentelijke context complex en veelzijdig is. In wetenschappelijk onderzoek is hier veel over geschreven, met name door Britse auteurs zoals Julie Rugg, Kate Woodthorpe en Katie McClymont. Op basis van al die literatuur kunnen we concluderen dat een begraafplaats tenminste negen functies vervuld.

De eerste, meest vanzelfsprekende functie is die van *lijkbezorging*: het bestemmen van de doden. Ten tweede hebben begraafplaatsen een *emotionele* of therapeutische functie als plaatsen van troost of rouw. Ten derde hebben zij een *relationele* functie, als ontmoetingsplek of als verbinding met het verleden. Ten vierde een *recreatieve* functie, in de vorm van activiteiten voor wandelaars, vogelliefhebbers, concertbezoekers of rond-

leiders. Ten vijfde een *educatieve* functie, bijvoorbeeld voor het primair en voortgezet onderwijs of voor lokale verenigingen. Ten zesde een *ecologische* functie, bijvoorbeeld ten behoeve van natuurbehoud, natuurontwikkeling, of het waarborgen van groene ruimte in de bebouwde omgeving. Ten zevende een *commerciële* functie. Het schept mogelijkheden zoals het uitbaten van horeca of het opzetten van een begraafplaatsbloemist, maar creëert ook uitdagingen, bijvoorbeeld in relatie tot armoede of bezuinigingen. Ten achtste heeft een begraafplaats een *sacrale* functie, als plaats voor zingeving, spiritualiteit en religie, of als heilige plek. Tot slot is er een *politieke* functie: begraafplaatsen en graven kunnen gebruikt worden om een politiek statement te maken.

Deze multifunctionaliteit biedt kansen voor begraafplaatsen in heden en toekomst. Het maakt de begraafplaats interessant voor gemeenten en voor andere (potentiële) eigenaren, zoals levensbeschouwelijke organisaties of uitvaartondernemers. De begraafplaats kan activiteiten organiseren voor verschillende doelgroepen en kan zo een plek zijn die midden in de samenleving staat.

Tegelijkertijd brengt deze multifunctionaliteit uitdagingen met zich mee. Verschillende mensen schrijven namelijk verschillende functies toe aan een begraafplaats. Sommige van die functies staan op gespannen voet met elkaar. Bijvoorbeeld de sacrale en recreatieve functie. Is het wel gepast om met je hond te wandelen op een heilige plek? Of om een schoolexcursie te organiseren op een plaats voor lijkbezorging? Verschillende mensen zullen die vragen anders beantwoorden. Dit vraagt niet alleen om overdenking door begraafplaatsbeheerders en -medewerkers, maar ook om dialoog tussen de verschillende (toekomstige) gebruikers van de begraafplaats.

Tot slot

Op begraafplaatsen bevinden de doden zich in de fysieke ruimte én op een betekenisvolle plaats. Deze plaats wordt gevormd door lokale regels en hiërarchieën, bijvoorbeeld in relatie tot familie, de religieuze of seculiere gemeenschap, sociaaleconomische status, plaats van herkomst, woonplaats en taal. De begraafplaats weerspiegelt ook de normen en waarden van staatsregulering, van de seculiere

openbare ruimte en van diverse commerciële en religieuze organisaties. Door te reflecteren op de ruimtelijke relaties op de begraafplaats vergroten we ons begrip van de complexiteit en dynamiek van deze plaats. Dit kan een nieuw licht schijnen op de vele betekenissen en functies van de begraafplaats voor verschillende groepen mensen in verleden, heden en toekomst. ■

Brenda Mathijssen is religiewetenschapper, doodsdeskundige en universitair docent in Groningen. Tot 2025 werkt ze aan het onderzoeksproject 'Dying to be green. Sustainable deathscapes and changing worldviews in a multicultural context'. Hierin onderzoekt ze duurzame uitvaartpraktijken, zoals natuurbegraven en resomeren. Ook daarover zal ze te zijner tijd berichten in *De Begraafplaats*.